

19/9

8. A FÉNYELEKTROMOS JELENSÉG VIZSGÁLATA

Számos kísérlet utal arra, hogy a fénysugárzásban az energia térben és időben nem folytonosan, hanem igen kis felbonthatatlan adagokban, kvantumokban áramlik. A sugárzási térnek ezeket a kvantumait fotonoknak nevezzük. Egy-egy, a látható spektrumtartományba eső fénkvantum energiája néhányszor 10^{-12} erg, azaz néhány eV.

A fotonok létezésére a sugárzási törvény korrekt alakjának megállapításakor először Max Planck következtetett elméleti úton (l. 6-7. mérés); az egyik legmeggyőzőbb kísérleti bizonyítékot viszont a fényelektromos jelenség (fotoeffektus) szolgáltatta.

A fényelektromos jelenség abban áll, hogy fény hatására a fémekből elektronok lépnek ki. A fényelektromos jelenségre vonatkozóan nagyszámu kísérletet végeztek, melyek eredményeit a következőkben összegezhetjük:

1. Egy adott fémnél fényelektromos effektus csak akkor lép fel, ha a megvilágító fény frekvenciája egy, az illető fémre jellemző határfrekvenciánál nagyobb. A kilépő elektronok maximális energiája egyenesen arányos a megvilágító fény frekvenciájával.

2. Az elektronkilépés a leggyengébb megvilágítás hatására is azonnal bekövetkezik.

3. Az időegység alatt kilépő elektronok száma egyenesen arányos a megvilágítás erősségével; az elektronok energiaelosztására a megvilágítás erőssége nincs befolyással.

A fenti három pontban összegezett tulajdonságokat a fény folytonos hullámelméletével nem lehet magyarázni. Ha a fénysugárban az energia folytonosan és egyenletesen áramlana, akkor pl. kellően gyenge megvilágítás esetén hosszabb idő alatt gyűlne csak

fel az egy fotoelektron kiváltásához szükséges energia, továbbá a megvilágítás erősségétől függene a fotoelektronok energiaeoszlása is. Az effektus hosszuhullámu határa sem volna értelmezhető.

A fényelektromos jelenséget a foton-hipotézis alkalmazásával A. Einstein értelmezte. Eszerint, ha egy test felületére beeső ν frekvenciájú fénykvantum

$$\xi = h \cdot \nu$$

energiája eléri, vagy meghaladja a testben levő elektronok kötési energiáját, a fénykvantum összes energiáját átadja az elektronnak. Az elektron E_k kinetikus energiával hagyja el a testet; ezt az energiát az

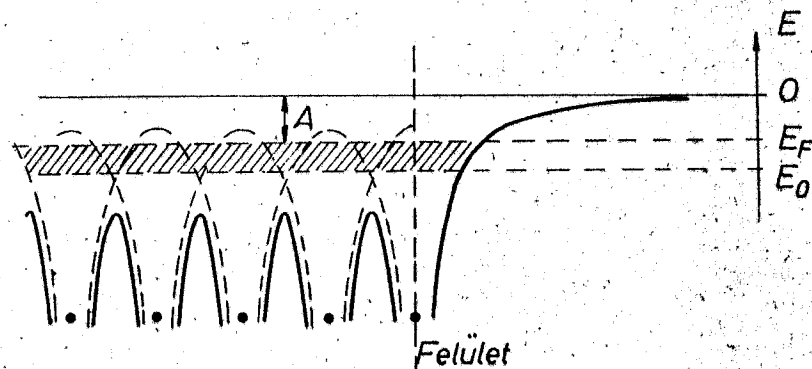
$$E_k = \frac{1}{2} m v^2 = h \nu - A \quad (1)$$

egyenlet határozza meg. A egy, a test anyagi minőségére jellemző pozitív állandó, a kilépési munka.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az (1) Einstein-egyenlet a távozó elektronoknak csak a maximális energiáját határozza meg. Tapasztalat szerint a távozó elektronoknak zérustól a maximális energiáig mindenféle energiájuk lehet.

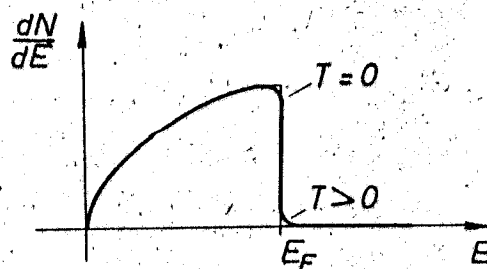
Ennek megértéséhez idézzük emlékezetünkbe a fémek szerkezetére vonatkozó elemi ismereteinket. Mint tudjuk, a fémek kristályos szerkezetűek, a fématomok térben periodikusan, kristályrácsot alkotva helyezkednek el; az egyes atomok közötti távolság néhány Å ($1 \text{ Å} = 10^{-8} \text{ cm}$). Ha megvizsgáljuk az egyes atomokat összetartó Coulomb-potenciál menetét egy kristály belsejében, lényeges eltérést tapasztalunk egy magányos atom Coulomb-potenciáljához képest; a szomszédos atomokhoz tartozó potenciálok szuperpozíciója következtében a kristály belsejében egy, a kristályfelület potenciáljánál alacsonyabb potenciálu tartomány alakul ki (7-1. ábra). Vezető kristályok, fémek esetén a vegyértékelektronok ebben az energiatartományban helyezkednek el, energiájuk nagyobb, mint az egyes atomokat elválasztó potenciálját. Ezért ezek az elektronok szabadon elmozdulhatnak a fémben (elektromos vezetőképesség!), nincsenek egy atomhoz kötve; a kristályból azonban nem léphetnek ki, a kristály felületén kialakuló potenciálját miatt. Ugy tekint-

hetők ezek az un. vezetési elektronok, mintha egy edénybe zárt gáz legkisebb részecskéi lennének. Ebben az értelemben beszélünk elektrongázzról. Az elektrongázra - a közönséges gázokhoz hasonlóan - alkalmazhatunk statisztikai megfontolásokat, persze figyelembe véve, hogy itt elektronokról van szó. Ilyen statisztikai megfontolásból egyebek között meghatározható az elektrongáz

7-1. ábra

energiaeloszlása (7-2. ábra). Amint az ábrán látható, a $T = 0$ hőmérsékletű elektrongázban az egyes elektronok energiája $E = 0$ -tól $E = E_F$ -ig minden értéket felvehet; E_F -nél nagyobb energiájú elektron egyáltalán nem fordul elő. Magasabb (pl. szoba-) hőmérsékleten az eloszlás csak nagyon jelentéktelen mértékben módosul; az E_F un. Fermi-energiánál nagyobb energiával csak elenyészően csekély számú elektron rendelkezik; az elektrongáz energiaeloszlásának kicsiny a hőmérsékletfüggése. (Ezzel magyarázatot nyer az a kísérleti tény is, hogy a fotoeffektus nem mutat észrevehető hőmérsékletfüggést.)

7-2. ábra

Lássuk most már, mi történik, ha egy foton átadja teljes energiáját az elektrongáz egy elektronjának. Legyen ennek az elektronnak éppen E_F energiája. Ekkor - ha a foton által átadott energia, $h\nu$ nagyobb mint A - az elektron

$$E_{\text{kin}} = h\nu - A$$

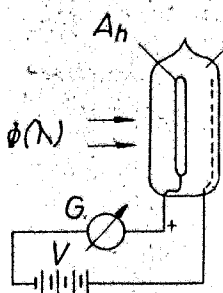
energiával távozik a fémből. Következésképpen a Fermi-energiánál kisebb energiájú elektronok megfelelően kisebb energiával távoznak a fotoeffektus során. A fenti szemléletes kép alapján látható, hogy a kilépési munka az a legkisebb energiamennyiség, amelynek hatására a fémből elektron egyáltalán kiléphet.

Ha a foton energiája $h\nu < A$, a fotoeffektus nem léphet fel, hiszen a foton energiája nem elegendő ahhoz, hogy az elektront kiemelje a kristály felületén levő potenciálgát mögül. A határ eset nyilván

$$h\nu_0 = A, \quad \text{ebből} \quad \nu_0 = \frac{A}{h},$$

tehát egy adott, A kilépési munkájú fémen fotoeffektus csak akkor lép fel, ha a megvilágító fény frekvenciája $\nu > \nu_0 = \frac{A}{h}$, vagy másképp $\lambda < \lambda_0 = \frac{hc}{A}$. Így a fenti kép alapján közvetlen értelmezést nyer az a kísérleti tény, hogy a fotoeffektusnak hosszuhullámu határa van.

A fotoelektromos effektust a fotocella segítségével tanulmányozhatjuk (3. ábra). A fotocella egy légritkított üvegbura,

7-3. ábra

két elektródával. A katódot a vizsgált fémből készített nagyfelületű elektróda (K_a), az anódot pedig az ez elé helyezett kisfelületű elektróda (A_n) alkotja. Ez utóbbira általában esetben a katóddal szemben egy állandó (kb. 15-20 V-nyi) V, un. szívó-feszültséget adunk. A fénváteresztő burán áthaladó fény hatására a katódról elektronok lépnek ki, amelyek a V szívó-feszültség hatására az A_n anódra érnek és így az A_n és K_a közötti vezető szakaszon I áramot indítanak,

amelyet a G galvanométerrel mérhetünk meg.

Abban az esetben, ha a V szívó-feszültség változatlan, az I áram a fotokatódra eső $\phi(\lambda)$ fénysugárzás teljesítményétől lineárisan függ:

$$I = c(\lambda, \nu) \phi(\lambda) + I_0$$

ahol $c(\lambda, \nu)$ a fotocella spektrális érzékenysége jellemző arányossági tényező, I_0 pedig a sötétáram, amely egyrészt az elektódák közötti átvezetés következménye, másrészt a katód termikus emissziójából származik. Normális körülmények között csak igen kis járulékot ad az I fotoáramhoz, ezért további tárgyalásunkban elhanyagoljuk. A c tényező értékét a V szivófeszültség és λ szabják meg.

A fotokatód nem nyeli el az egész ráeső $\phi(\lambda)$ sugárzásteljesítményt, hanem annak csak egy $\phi_a(\lambda)$ részét, a többit visszaveri, vagy átengedi. Ha a fotokatód elnyelési tényezője $a(\lambda)$, akkor

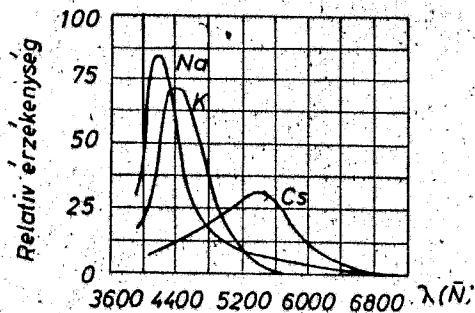
$$\phi_a(\lambda) = a(\lambda) \phi(\lambda).$$

A fentebbi, I -t meghatározó egyenlet a fotoeffektus szempontjából jelentősebb $\phi_a(\lambda)$ mennyiség segítségével így írható:

$$E(\lambda, \nu) = \frac{I}{\phi_a(\lambda)} = \frac{c(\lambda, \nu)}{a(\lambda)}$$

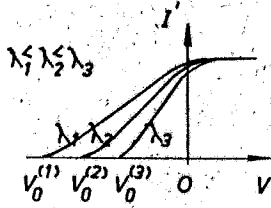
Az $E(\lambda, \nu)$ függvény a színérzékenységi görbe. Ezt kimérhetjük, ha a fotocellát egy monokromátoron keresztül a látható spektrumban, ismert energiaceloszlást szolgáltató lámpával világítjuk meg és különféle hullámhosszaknál mérjük a fotoáramot, vagy egy ellenálláson az ezzel arányos feszültségesést. A mérést elég nagy V szivófeszültség esetén célszerű végezni. Ilyen színérzékenységi görbéket különböző fémek, mint fotokatódok esetén a 7-4. ábra mutat.

Ejtsünk az 1. ábrán változtató fotocellára most állandó $\phi(\lambda)$ sugárzásteljesítményt és mérjük a G árammérővel az I fotoáramot különböző V szivófeszültségnél; a fotocella ka-

7-4. ábra

rakterisztikáját kapjuk. A karakterisztikát lényegében a (4) egyenlet alapján a $c = c(\lambda, \nu)$ függvény szabja meg. A karakterisztikák különböző hullámhosszak esetén elvileg a 7-3. ábrán bemutatott lefutást fogják követni. A görbék mindegyike elegendő nagy szivófeszültségnél, telítést mutat, vagyis növekvő V -vel mindinkább vízszintessé válik (7-5. ábra). Az ábra jól mutatja,

7-5. ábra

hogy ha a szivófeszültség zérus, még tetemes az I áram; és csak bizonyos nagyságu fékező feszültség (ellentér) zárja le a fotocellát. A lezáró ellenfeszültség nagyságának meghatározásával megállapíthatjuk a fotoeffektus során kilépő elektronok maximális energiáját. A maximális energiájú elektronok ui. akkor fogják még éppen elérni a "katódhoz" képest jelenleg negatív potenci-

ájú "anódot", amikor fennáll

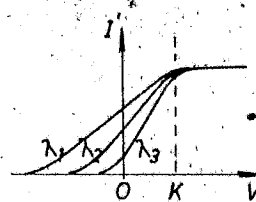
$$E_{k \max} = e V_0 \quad (2)$$

ahol e az elektron töltése és V_0 a fotocella lezárási feszültsége. Behelyettesítve (2)-t (1)-be:

$$e V_0 = h \nu - A \quad (3)$$

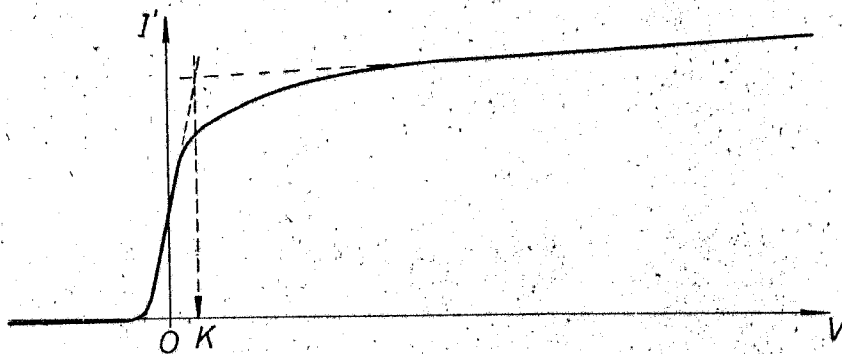
Ha tehát a megvilágító fény frekvenciájának függvényében ábrázoljuk a lezáró ellenfeszültség értékét, egyenest kapunk, melynek iránytangense h/e .

A V_0 lezárópotenciál meghatározása azonban a gyakorlatban nem egészen egyszerű, mivel a fotocellakarakterisztikák valójában nem az 5. ábrának megfelelő módon helyezkednek el. Az elektronoknak ui. amikor a katódról az anódra vándorolnak, le kell győzniük a két fém kilépési munkája közti különbséget, a kontaktpotenciált is. A kontaktpotenciál a fotocellánál úgy jelentkezik, mintha egy feszültség sorba volna kapcsolva a telep feszültségével. A kontaktpotenciál fellelése eltolja a karakterisztikát, és így a telítés ideális esetben a $V = K$

7-6. ábra

helyen következik be (K a kontaktpotenciál). A 7-5. ábrán látható karakterisztikák tehát a 7-6. ábrának megfelelően módosulnak. A karakterisztika alakja, lefutása függ a a fotocella geometriai elrendezésétől is. Az 5. és 6. ábrán látható karakterisztikák erősen idealizáltak. Valójában a felső könyök nem ilyen éles és a telítés csak 10-20 V szivófeszültségnél következik be. A K

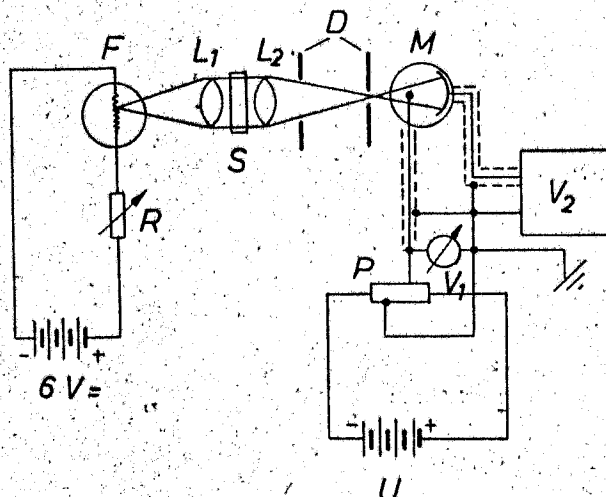
7-7. ábra

kontaktpotenciál értékét extrapolációval határozzuk meg. A 7-7. ábra egy reális cellakarakterisztikát mutat, és ábrázolja K meghatározásának módját is. Amint az ábrán látható, a telítési szakasz nem okvetlen párhuzamos a feszültségtengellyel. Ennek oka, hogy a fotocellában átvezetés lép fel az anód és a katód között. Elegendően nagy ellenfeszültség esetén visszáram is észlelhető. Oka kettős: egyrészt a fellépő átvezetés, másrészt a fotocella anódjának foto- és termikus emissziója.

A h/e arány mérése

Mint a fentiekből már láttuk, az Einstein-egyenlet (3) alatt idézett alakja módot nyújt a h/e arány meghatározására. Ez lesz mérési feladatunk. Ennek elvégzéséhez meg kell mérnünk egy fotocella karakterisztikáit különböző frekvenciájú fényvel való megvilágításakor, ezekből meg kell határoznunk a V_0 késleltetőpotenciál értékét, majd V_0 -t a frekvencia függvényében ábrázolva meg kell szerkesztenünk azt az egyenest, melynek iránytangense a h/e .

A mérőberendezés felépítése a 7-8. ábrán látható.

7-8. ábra

A 6 V feszültségű akkumulátorról az R váltakoztatható ellenálláson keresztül táplált F fényforrás fényét a L_1 , L_2 lencserendszer vetíti a D diafrágmák mögött elhelyezett M fotocella katódjára. A sugárzás monokromatizálásánál a kollimátorként alkalmazott L_1 és az L_2 lencsék közé helyezett S interferenciaszűrő gondoskodik. A fotocellát a P középleágazású potenciométer közbejöttével a U telep látja el feszültséggel, melyet a V_1 voltmérő mér. A cella áramát a V_2 csővoltmérő bemenő ellenállásán eső feszültség méréssel mérjük. Így könnyen, egyszerű és görömbább külső behatásokra nem túl érzékeny eszközzel mérhetünk kis áramokat. Esetünkben a csővoltmérő belső ellenállása $15 \text{ M}\Omega$, így az 1 V-os méréshatáron a csővoltmérő végkitérése $\frac{1}{1,5 \cdot 10^7} = 6,6 \cdot 10^{-8}$ A áramot jelez, ennek századrésze, azaz $6,6 \cdot 10^{-10}$ A áramerősségnek megfelelő kitérés még jól leolvasható. Ez az érzékenység egy igen jó galvanométer érzékenységének felel meg, azonban a csővoltmérő összehasonlíthatatlanul egyszerűbb, olcsóbb és kevésbé kényes eszköz. Hátránya éppen nagy belső ellenállása, aminek következtében csak igen

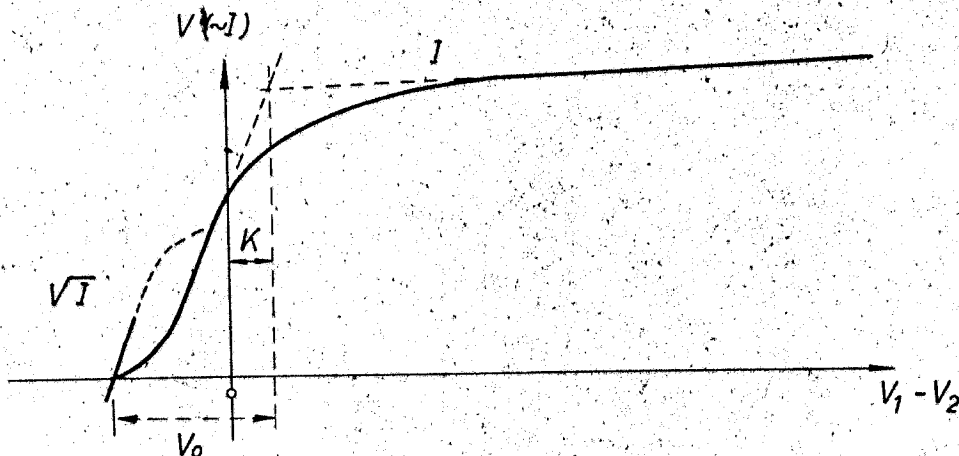

nagy belső ellenállású források áramának mérésére alkalmas, továbbá a használatánál fellépő árnyékolási problémák.

Vigyázat! A fotocellára eső valódi feszültség mindig V_1 és V_2 különbsége! V_2 a cella áramával arányos.

A fotocella karakterisztikájának mérésekor a V_2 -t ábrázoljuk $V_1 - V_2$ függvényében.

A zárófeszültség meghatározásánál a következőképpen járunk el. Mivel a karakterisztika alsó könyöke nem elég jól definiáltan tüzi ki a lezárási potenciál értékét, (a görbe belesimul a V -tengelybe), a kitézés pontosságának növelési céljából az alsó könyökben ábrázoljuk $\sqrt{I}$ -t is V függvényében. Tekintve, hogy az alsó könyök parabolával jól közelíthető, $\sqrt{I}$ egyenes lesz, és határozottan kimetszi a lezáró potenciál értékét. Meg kell még határozni a K kontaktpotenciált is (l. 7-5. ábra) és ezzel korrigálva a kapott lezáró potenciált, nyerjük V_0 értékét. Az egész eljárást a 7-9. ábrán szemléltetjük.

7-9. ábra

A fotocella karakterisztikájának alakja függhet a cella telítési áramerősségétől is, tértöltési effektusok miatt. Hogy a mérésnél az ebből adódó bizonytalanságokat kiküszöböljük, a telítési áram értékét a különböző színű megvilágítások alkalmazásával azonosra - célszerűen $V_2 \sim 1V$ - választjuk. A telítési áram erősségét a megvilágítás erősségével szabályozhatjuk. Módot ad erre

a F fényforrás áramkörébe kapcsolt R ellenállás. Egy karakterisztika felvétele során a megvilágítás erősségének természetesen állandónak kell lennie.

A mérőberendezés összeállításakor ügyeljünk a gondos árnyékolásra, összeföldelésre, mivel nagy belsőellenállású csővoltage-rő szolgál árammérésre. A rossz árnyékolás teljesen használhatatlanná teheti eredményeinket!

Mérési feladatok

1. Vegyük fel 4 különböző frekvenciájú megvilágítás esetén a fotocella karakterisztikáját, és pedig esetenként legalább háromszor. A cellafeszültséget legalább 15 V-ig növeljük.
2. Határozzuk meg V_0 értékeit és azok hibáit a karakterisztikákból.
3. Ábrázoljuk V_0 -t a frekvencia függvényében és a legkisebb négyzetek módszerével állapítsuk meg h/e értékét és annak hibáját.